

BEROEP: GEVANGENE

DE LOTGEVALLEN VAN DE
DUITSE JOOD EN COMMUNIST
WERNER STERTZENBACH
IN DE JAREN 1909 TOT 1945.

SOPHIE MOLENA

Wilt u na het lezen van het eerste gedeelte van
dit boek het boek bestellen?

Dat kan eenvoudig via de uitgeverij zelf.
Bestel voor 23:00 uur op werkdagen,
dan ontvangt uw bestelling in de regel
de volgende werkdag in huis.

www.uitgeverijdeduivelsberg.nl

Beroep: gevangene

De lotgevallen van de Duitse Jood en communist
Werner Stertzenbach in de jaren 1909 tot 1945

Beroep: gevangene

De lotgevallen van de Duitse jood en communist

Werner Stertzbach in de jaren 1909 tot 1945

Door:

Sophie Molema

Eerste druk: November 2012

Tweede druk: Februari 2017

ISBN/EAN:

Boek eerste druk - 978-94-91018-14-5

Boek tweede druk - 978-94-91018-17-6

E-boek - 978-94-91018-15-2

NUR 681

Copyright © 2012, 2017 Sophie Molema

Uitgeverij De Duivelsberg

www.uitgeverijdeduivelsberg.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgaven mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm, digitalisering of op andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Voorwoord	6
Inleiding	9
Kinderjaren en jeugd	13
Van verenigingsleven naar politiek engagement	29
Vluchteling in een verzuilde samenleving	45
Van opleiding naar uitwijzing	69
Hulp voor Duitse vluchtelingen	83
Illegaal en rechteloos in Rotterdam	101
Gekooide vogels	107
De Duitse inval in Nederland	115
Westerbork, van opvangkamp naar Durchgangslager	123
Hulp door verzetsgroep bij ontvluchtingen	147
Deportatie of vluchten, zaak van leven en dood	153
Na de oorlog: opnieuw beginnen	161
Slotbeschouwing	169
Verantwoording	175
Lijst van afkortingen	179
Geraadpleegde bronnen	181

Voorwoord

Het is goed dat het leven van Werner Stertzenbach op papier is vastgelegd. Zijn gedrevenheid en strijdvaardigheid, zijn bereidheid om op te komen voor zijn overtuigingen en idealen, maken van hem een bijzonder man. Dat blijkt ook wel uit zijn antwoord op de vraag, waarom hij na de oorlog terugkeerde naar het land dat hem had vervolgd om zijn overtuiging en zijn afkomst. Naar het land dat hem als communist en jood had opgesloten en uitgespuugd. Zijn antwoord typeert Werner Stertzenbach ten voeten uit: 'Ik moest terug. Ik geloofde in een opbouw van een nieuw Europa op de puinhopen van het nationaalsocialistisch regime. Ik geloofde in de toekomst, in het streven tot vernieuwing en democratie.'

Werner vluchtte in 1933 naar Nederland. Een onzeker leven volgde. Van illegaal tot iemand met een tijdelijke verblijfsstatus, van gevangene in Nederland en Duitsland tot vluchteling in kamp Westerbork. Toen kamp Westerbork eenmaal een Polizeiliches Durchgangslager geworden was, ging hij in het verzet, omdat hij in 'Arbeit im Osten' niet geloofde. Hij hielp medegevangenen ontsnappen totdat hijzelf vanwege transportdreiging ook de benen moest nemen.

Ook eenmaal in onderduik in Amsterdam kon hij het niet laten tegen de nazi's in verzet te blijven gaan. Deze strijd tegen het fascisme bleef hij

de rest van zijn leven voorzetten.

In 2002 kreeg ik Sophie Molema aan de telefoon met de vraag of er in de jaren 1939-1945 politieke gevangenen, met name communisten, in kamp Westerbork waren ondergebracht. Zij wilde communisten onder het nazi-regime onderzoeken. Tijdens haar eerste afspraak op het Herinneringscentrum kamp Westerbork kwam ze in aanraking met het levensverhaal van Werner Stertzenbach. Haar centrale vraag werd dan ook al snel bijgesteld in: 'Hoe kon Werner Stertzenbach, een Duitse jood die ook nog communist was, het nazi-regime overleven.'

Werner was ondanks zijn zwakke gezondheid bereid mee te werken. Daarnaast kon Sophie putten uit een schat aan egodocumenten, herinneringen die Werner tijdens zijn gevangenschap in kamp Westerbork en direct na de oorlog aan het papier had toevertrouwd. Verder stonden vele andere documenten, publicaties en foto's ter beschikking, die een weer slag gaven van zijn markante leven van voor, tijdens en na de oorlog.

Ondanks de pijnlijke herinneringen aan zijn eigen gevangenschap bezocht Werner regelmatig het voormalige kampterrein. Van bijzonder belang is zijn bezoek in december 1970 met zijn dochter Manja Pach. Voor het eerst hoorde zij over haar vaders verblijf in kamp Westerbork. Herinneringen ophalend liep Werner langs de laatste vervallen barakken, waar nog enkele Molukse gezinnen in woonden. Aan het einde van de centrale weg stopten ze bij het in mei 1970 onthulde monument van Ralph Prins.

Een half jaar later besloot Manja nog een keer terug te gaan en de dodenherdenking op 4 mei niet in haar woonplaats Groningen, maar in het voormalige kamp Westerbork bij te wonen. Wat ze aantrof schokte haar. Bulldozers waren bezig de laatste barakken met de grond gelijk te maken, terwijl slechts een tiental mensen het verleden van Westerbork bij het Nationaal Monument herdachten. Dat moment zou bepalend zijn voor de geschiedenis van het Herinneringscentrum kamp Westerbork. Manja besloot ervoor te zorgen dat de herinnering aan de geschiedenis van kamp Westerbork niet zou verdwijnen. De plek mocht, zoals het plan was, niet veranderen in een bos. Het moest gemarkeerd worden en voor het nageslacht bewaard.

Haar initiatief zou uiteindelijk leiden tot de oprichting van de Werkgroep Westerbork en later tot een stichting dat er voor heeft gezorgd dat er op zo'n 2.5 kilometer van de oorspronkelijke plek in 1983 Herinneringscentrum kamp Westerbork werd geopend.

Ook na de opening van het herinneringscentrum kwam Werner regelmatig langs. Hij inspireerde de medewerkers met zijn verhalen. Hij behoorde tot de overlevenden, die ervoor zorgden dat de herinneringen aan de plek waar hij ooit jaren gevangen zat, niet verloren gingen. Dit levensverhaal, zijn herinneringen leveren daaraan een belangrijke bijdrage.

Guido Abuys

Conservator

Herinneringscentrum kamp Westerbork

Inleiding

Werner Stertzenbach werd als zoon van Joodse ouders in 1909 geboren in het Duitse Ruhrgebied. Hij beschouwde Duitsland als zijn vaderland en bemerkte in de jaren twintig met angst en woede dat de invloed van het nationaalsocialisme in zijn land toenam. Het verloop van de geschiedenis heeft geleerd dat zowel het jodendom als het communisme door het nazi-regime op gewelddadige wijze werd bestreden. Werner moest daarom in 1933 zijn land ontvluchten. Hij hoopte in Nederland vrijheid van handelen te vinden, maar vond die niet. Hij was tijdelijke bewoner van een emigrantenhuis en een werkdorp, verdween later in de illegaliteit en belandde vervolgens in Duitse en Nederlandse gevangenissen en in een interneringskamp. Als laatste gedwongen onderkomen wachtte hem kamp Westerbork. Na ontvluchting uit dit kamp maakte hij deel uit van het joodse verzet in Amsterdam.

Als joodse communistische vluchteling verbleef hij tot na de bevrijding in 1945 in Nederland. Daarna keerde hij terug naar Duitsland met het voornemen mee te werken aan de opbouw van een nieuwe Duitse natie, waarin rechtvaardigheid en solidariteit belangrijke aspecten zouden moeten zijn. Op 10 juli 2003 is hij op 94 jarige leeftijd in Düsseldorf overleden.

Beroep: gevangene

De eerste twee hoofdstukken geven een beeld van het leven van Werner vanaf zijn geboorte in 1909 tot 1933, het jaar waarin hij naar Nederland vluchtte. In deze beschrijving zullen gebeurtenissen in zijn persoonlijk leven aan de orde komen, om duidelijk te maken hoe hij opgroeide in Duitsland in een periode van oorlog en politieke onrust. Om het persoonlijk leven van Werner in een breder kader te plaatsen, zal aandacht worden besteed aan de politiek-maatschappelijke situatie in Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog en gedurende de jaren daarna.

Als leidraad dienen de volgende vragen: welke invloed hadden Werners joodse achtergrond en zijn keuze voor het communisme vóór 1933 op zijn leven? Waarom koos hij voor het communisme; was er sprake van sturing vanuit het ouderlijk milieu of waren er bepaalde ervaringen of gebeurtenissen, die hem tot deze keuze brachten? Op welke wijze gaf Werner vorm aan zijn communistische sympathieën, wat waren zijn activiteiten binnen en buiten de communistische partij? Wat betekende de keuze voor het communisme voor zijn relatie met familie en vrienden? Hoe waren de politieke verhoudingen, met name tijdens de republiek van Weimar?

In de hoofdstukken drie tot en met zeven wordt beschreven hoe Werner als Duitse communistisch-joodse vluchteling in Nederland wordt opgevangen, hoe de verhouding was tussen de Nederlandse en de Duitse overheid, wat voor Werner en andere vluchtelingen de consequenties waren van het Nederlandse vluchtelingenbeleid, wat de redenen waren voor de oprichting van de verschillende kampen, hoe de levensomstandigheden binnen de kampen waren en hoe Werner en anderen daarop reageerden. Voorts wordt aandacht besteed aan de periode waarin hij als illegale Duitse vluchteling in communistische kringen doorbracht en vervolgens in een interneringskamp in een politiekazerne terecht kwam.

Hoe het Werner vergaat tijdens de bezetting in Nederland is te lezen in de hoofdstukken acht tot en met elf. Er wordt ruime aandacht besteed aan

Inleiding

zijn verblijf in kamp Westerbork, zijn ontvluchting uit het kamp en zijn deelname aan het joodse verzet in Amsterdam.

Hoofdstuk 12, het laatste hoofdstuk, geeft een beeld van het leven van Werner in de jaren na 1945.

Kinderjaren en jeugd

Op het tijdstip van de geboorte van Werner Stertzenbach, 4 april 1909, was zijn geboorteplaats - Mülheim aan de Ruhr - een industriestad van betekenis. Het Ruhrgebied was door de rijkdom aan grondstoffen als kolen en erts in de loop van de negentiende eeuw een centrum van industrialisatie geworden. De exploitatie van mijnen en metaalverwerkende fabrieken leverde werkgelegenheid op voor velen. Werners vader, Max Stertzenbach, werkte aan het begin van de eeuwwisseling echter niet in de industrie. Als zoon van een katholieke vader en een joodse moeder was hij geboren en getogen in Mülheim. Na beëindiging van de lagere school volgde hij een opleiding tot huisschilder, en eenmaal beroepsmatig bezig, trouwde hij in 1905 met de in Oberhausen geboren joodse slagersdochter Helene Cahn. Een jaar later werd hun zoon Herbert geboren en twee en een half jaar daarna zag Werner het levenslicht.¹ Drie jaar na de geboorte van hun tweede zoon verhuisden ze naar Essen, een plaats waar de kolenmijnen het landschap beheersten. Max was daar onder andere werkzaam als schilder bij de firma Henkel, toen al een grote producent van wasmiddelen. Daarnaast deed hij werk voor andere grote bedrijven in de buurt van Duisburg. Door de verhuizing naar Essen op zeer jonge leeftijd had Werner nauwelijks enige kennis van het leven in Mülheim. Afgaand op

¹ Verslag over de ouders van W. Stertzenbach, 'Ich gedenke. Max und Helene Stertzenbach geb. Cahn', Westerbork, collectie W. Stertzenbach, dossier 696, inv. nr. 7856.

Beroep: gevangene

zijn herinnering begon voor hem het leven pas in Essen in een woning aan de Viehoferstrasse.²

Max en Helene Stertzenbach waren liberale mensen die culturele uitingen uit verschillende religies en culturen gemakkelijk konden combineren. Naast het lidmaatschap van de Joodse Gemeente in Essen waren ze actieve leden van de plaatselijke carnavalsvereniging, een zangvereniging en een kegelclub. Van tijd tot tijd bezochten ze graag een operettevoorstelling. Ze werden door hun omgeving gerespecteerd en geaccepteerd; Max stond bekend als een gewetensvolle en hardwerkende ambachtsman. Hij was een echte Rijnlander en hield van gezelligheid. Beiden voelden zich Duits onder de Duitsers.

De Stertzenbachs waren niet actief religieus, sabbat werd niet gehouden, dus het ritme der dagen onderscheidde zich niet van dat der niet-joodse buurtbewoners. De meeste joodse feestdagen vierden ze wel. Eenmaal per jaar ging de familie naar de synagoge, centrum van lering en viering, gelegen aan de Steelerstrasse, voor de viering van Jom Kipoer, een vastendag van inkeer en zelfonderzoek op de tiende dag van het nieuwe joodse jaar. Voorts vierden ze elk jaar Pesach.³ Hierbij wordt de uittocht van de joden uit Egypte herdacht. De viering van Pesach begint met de Seideravond. (Alle joodse feestdagen beginnen na zonsondergang en worden dan de volgende dag voortgezet tot zonsondergang.)

De gerechten die bij de maaltijd op de seiderschotel liggen zijn symbolen die herinneren aan de uittocht uit Egypte. Een ander jaarlijks terugkerend feest was het Chanoekafeest, een herdenking van de heroverying van de tempel door de Maccabeeërs. Dit feest valt in december rond het Kerstfeest.

Tussen zijn zesde en tiende levensjaar bezocht Werner in Essen de *Jüdische Volksschule*. Naast de lessen die ook op de algemene lagere scholen werden gegeven, leerde hij daar Hebreeuws. Tot zijn veertiende jaar

² Interview W. Stertzenbach, 13 en 14 december 2002.

³ Verslag over de ouders van W. Stertzenbach, 'Ich gedenke,' Westerbork, collectie W. Stertzenbach, 696, inv. nr. 7856. Interview W. Stertzenbach, 13 en 14 december 2002.

Kinderjaren en jeugd

kreeg hij middelbaar onderwijs op de niet-joodse *Knaben-Mittelschule*.⁴ Op dertienjarige leeftijd deed Werner zijn Bar Mitswa, de viering van het toetreden als volwassen lid tot de joodse gemeenschap. Hij voelde echter niets voor de joodse religie. Voor hem bestond het uit rituelen zonder inhoud. De sociale contacten met andere leden van de joodse gemeente waren minimaal. Het grootste deel van deze gemeente in Essen bestond uit zakenmensen, een klasse waarbij Werner zich niet thuis voelde. Op zijn achttiende jaar besloot hij dan ook zijn lidmaatschap op te zeggen.⁵ In de periode voor de Eerste Wereldoorlog gebeurden er weinig schokkende dingen in de huiselijke kring. Max had voortdurend werk, Helene verzorgde huis en kinderen. In haar vrije tijd las ze boeken van allerlei aard. Door haar zwakke gezondheid, ze had een longaandoening, was ze als moeder niet altijd beschikbaar. Met behulp van het ziekenfonds kon ze zo nu en dan een kuur houden aan de Rijn. Max zorgde dan naast zijn beroepsmatige bezigheden voor de kinderen⁶. Schoondochter Grete, Herberts echtgenote, beschreef haar schoonmoeder als een kleine, kwetsbare en bescheiden vrouw met een sterke persoonlijkheid. Grete bemerkte een liefdevolle verstandhouding tussen haar schoonouders.⁷

Omgaan met voedselgebrek

Toen in 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbrak werden veel Duitse mannen opgeroepen om dienst te doen in het leger van de keizer. Ook vader Max moest in actieve dienst en vertrok naar het Oostfront, waar hij deel nam aan bloedige veldslagen tegen de Russen. Hij kwam uit de gevarenzone toen hij tijdens gevechten gewond raakte en in Benrath bij Düsseldorf in een *Ersatzbataillon* werd ondergebracht om te herstellen. In 1918 werd hij als militair naar het Westfront, naar Straatsburg, gestuurd, maar voordat hij daar als strijdbare soldaat kon worden ingedeeld, was de oorlog

4 Persoonsbeschrijving W. Stertzenbach, Hauptstaatsarchiv Düsseldorf (HStA), akten der Geheimen Staatspolizei (Gestapo) bestand RW 58 - 25501.

Het levensverhaal van W. Stertzenbach, interview I, 1988, Westerbork, collectie W. Stertzenbach, videocassette VHS 0007, 1988K, inv. nr. 3738.

5 Interview W. Stertzenbach, 13 en 14 december 2002.

6 Ibidem. Verslag over de ouders van W. Stertzenbach, 'Ich gedenke', Westerbork, collectie W. Stertzenbach, Westerbork, 696, inv. nr. 7856.

7 Verslag over de ouders van W. Stertzenbach, 'Ich gedenke', Westerbork, collectie W. Stertzenbach, 696, inv. nr. 7856.

voorbij.⁸

De oorlog ontwrichtte het economische leven in Duitsland. Het land was afhankelijk van import; de helft van de grondstoffen en een derde van het voedsel kwamen uit het buitenland. Door de handelsblokkade van de geallieerden stagneerde het handels- dus ook het voedselverkeer. Daarbij ging ook twintig procent van de exportmarkten verloren. De bevoorrading van de strijdkrachten werd al spoedig een probleem, waardoor de overheid zich een half jaar na het uitbreken van de oorlog gedwongen voelde in te grijpen in het economisch bestel. Reeds in 1915 beheerste de oorlog de binnenlandse economie. Door gebrek aan grondstoffen en verlies aan markten moesten bedrijven sluiten en hun personeel ontslaan. Het vertrek van mannen naar het front veroorzaakte een tekort aan werkkrachten, waardoor winkels en bedrijven moesten sluiten. Ook in de kolen-, munitie-, textiel- en metaalindustrie ontstond een tekort aan mankracht. In deze bedrijfstakken namen jeugdigen, vrouwen en gevangenen het werk over. De nog beschikbare grondstoffen waren bestemd voor de metaalindustrie die in opdracht van de overheid produceerde ten behoeve van de oorlog. In tegenstelling tot andere bedrijfstakken groeide deze industrie, waarvan Krupp in Essen en Thyssen in Mülheim bekende voorbeelden zijn. De werkomstandigheden verslechterden door gebrek aan geschoolde arbeidskrachten, te lange werktijden, ongezonde arbeidsomstandigheden en ondervoeding van de arbeiders. Met name de metaalarbeiders klaagden over de lange werktijden. Al sinds 1917 oefenden verenigingen van arbeiders druk uit op de industrie-eigenaren en op de regering om de arbeidstijden te verkorten. In 1918 gingen sommige vestigingen in de metaalbranche, speciaal in en rond Solingen, over tot het instellen van een 56- en 54-urige werkshift. Dit succes was waarschijnlijk te danken aan het feit dat de vakbeweging, onder invloed van radicale krachten in de metaalwerkersvakbond, een sterk front maakte. Over het algemeen waren de arbeiders onderling verdeeld, hetgeen hun positie te

⁸ Ibidem

Kinderjaren en jeugd

genover de industriële werkgevers niet versterkte. De behoudende krachten beperkten zich tot het indienen van petitie's en verzetten zich tegen te sterke oppositie der radicalen.

Het grootste deel van de Duitse bevolking werd getroffen door gebrek aan voedsel. Toen de regering in 1915 merkte dat de oorlog niet spoedig zou eindigen, gaf ze haastig opdracht tot het slachten van varkens, maar dit was geen oplossing. Het had in verschillende regio's zelfs negatieve gevolgen voor de voedselproductie. In het landsdeel Recklinghausen was het aantal van 70.000 varkens in 1914 door de slachting in 1915 gedaald tot 30.000. Om op langere termijn de dreigende honger te bestrijden, stelde de overheid een distributiesysteem in, onder meer voor aardappelen en tarwe. Een nieuw departement, het *Kriegsernährungsamt*, werd belast met de uitvoerende taak.⁹

Met name in de industriegebieden van het land leed de bevolking honger. Veel stedelingen maakten regelmatig een tocht naar het platteland om bij boeren eten te vragen in ruil voor geld of goederen. Vanuit Essen gingen mensen met treinen naar het Rijngebied. Doordat er veel mannen aan het front verbleven, waren het doorgaans de vrouwen die op zoek gingen naar voedsel. Bij het gezin Stertzenbach was dit niet anders. Herbert en Werner waren nog te jong om voor voedsel te zorgen; ze bezochten beiden de *Volksschule*. Helene Stertzenbach verzorgde van alles om aan eten te komen. Ze ging naar boerderijen in de omgeving. Na succesvolle onderhandelingen met de boeren kwam ze thuis met tassen vol met aardappelen, groente en appels. Daarnaast hielp ze haar zuster Emilie, die een paardenslachterij had, op de markt met de verkoop van paardenvlees. Na afloop kreeg ze meestal wat vlees mee voor haar gezin. Ondanks zijn jeugdige leeftijd voelde Werner zich betrokken bij het voedselprobleem. Met een paar jongens fokte hij konijnen op een kleine binnenhof in de buurt van zijn huis. Werner verzorgde daar zijn eigen konijn. Als voedsel voor het dier diende groenteafval van de markt dat Werner oppikte

⁹ J. Tampke, *The Ruhr and Revolution* (Londen 1979) 33-37.

Beroep: gevangene

met behulp van een spijker aan een stuk hout. Door de goede verzorging groeide het konijn goed. Het groeide als het ware naar zijn eigen dood toe, want het was wel bestemd voor consumptie. Werner hield van het konijn; het kostte hem dan ook moeite iemand te vragen het beest te slachten. Uiteindelijk werd er iemand gevonden die het dier de nek wilde omdraaien. De volgende dag stond er konijnenbout op het menu¹⁰.

Op pad met de Kameraden

Aan het einde van de oorlog in 1918 keerde Max Stertzenbach voorgoed terug naar zijn gezin in Essen. Als dank voor zijn inspanningen en zijn trouw aan de keizer tijdens de oorlog werd hij, evenals de meeste teruggekomen militairen, onderscheiden met het IJzeren Kruis¹¹. Het was voor de Duitse soldaten geen glorieuze terugtocht. Ze kwamen als verliezers uit de strijd.

Max nam na terugkeer uit de oorlog zijn beroep als huisschilder weer ter hand. Hij begon als kleine zelfstandige een eigen bedrijf aan de Viehoferstrasse. De aanwezigheid van kolenmijnen in de omgeving leverde hem werk op. Door het delven van kolen verzakte de grond, waardoor de mijnwerkerswoningen in de buurt van de mijnen schade opliepen. Er waren voldoende renovatiewerkzaamheden om een huisschilder van werk te voorzien. Naast het schilderen verrichtte hij ook werkzaamheden als behangen. Door de werkopdrachten buiten de woonplaats was Max weinig thuis, maar eenmaal per maand bezocht hij zijn gezin in Essen. Dit verblijf werd door de familie ervaren als een feest. Max bracht bij elk bezoek een emmertje zelf gemaakte jam mee, *Vielfrucht*, dat met grote vreugde door de gezinsleden werd ontvangen¹². Zijn schildersbedrijf liep goed, hij kon al spoedig een knecht in dienst nemen. Hij hoopte dat zijn twee zoons later eveneens het beroep van huisschilder zouden kiezen om vervolgens bij hem in het bedrijf te komen werken. De oudste zoon, Her-

¹⁰ Interview W. Stertzenbach, 13 en 14 december 2002.

¹¹ B.J. Prinsen, 'Rood en jood. Werner Stertzenbach, een vluchteling in Nederland' in: Dirk Mulder, Ben Prinsen ed., *Uitgeweken: de voorgeschiedenis van kamp Westerbork*, 102.

¹² Interview W. Stertzenbach, 13 en 14 december 2002.

Kinderjaren en jeugd

bert, werd leerling bij zijn vader, maar Werner was daarvoor nog te jong; hij bezocht tussen 1919 en 1924 de stedelijke *Knaben-Mittelschule*.¹³ Na schooltijd hielp hij zijn vader met kleine karweitjes als het afsnijden van behangpapier. Op zekere dag mocht hij wat moeilijker werk verrichten: het insmeren van behang met plaksel. Toen ging het fout. De behangtafel viel om en het behang was vernield. Op dat moment kwam zijn vader binnen, hij zag de ravage, gaf zijn zoon een paar oorvijgen en stuurde hem voorgoed uit de werkplaats.¹⁴

Werner had andere aspiraties. In zijn middelbareschooltijd ontpopte hij zich als een jongeman die graag in verenigingsverband met leeftijdgenoten optrok. Samen met zijn schoolvriend Ernst Levi sloot hij zich aan bij de *Deutsch-jüdischer Wanderbund 'Kameraden'*.¹⁵ De vereniging van jongelui in jeugdbewegingen zoals de *Kameraden* was al sinds 1900 een onderdeel van de Duitse cultuur. Ze was ontstaan uit organisaties van jongens en meisjes uit overwegend burgerlijke kringen die zich afzetten tegen de liberale, burgerlijke cultuur van hun ouders, waar orde, tucht en plichtsbetrachting weinig ruimte lieten voor emotionele waarden en romantiek. De opvoeding van kinderen was gericht op de handhaving van de levenswijze der volwassenen, waardoor de nieuwe generatie geen ander levenspatroon kon ontwikkelen.

Op zoek naar nieuwe wegen richtten jeugdorganisaties als *Der Wandervogel* zich op de romantiek, met de middeleeuwen als voorbeeld van het eenvoudige leven in de natuur. Aangevoerd door hun leider trokken de jongeren, onder het zingen van volksliedjes, van jeugdherberg naar jeugdherberg. Op deze wijze wilden ze de liefde voor de natuur en hun vaderland tot uiting brengen en tevens de rijkdom van hechte kameraadschap ervaren. Uit teksten in liedboekjes van *Der Wandervogel* is af te leiden dat bevordering van het Duitse nationale bewustzijn een belangrijke rol speelde.¹⁶

13 Persoonsbeschrijving W. Stertzenbach, HStA, Gestapo, RW 58 - 25501.

14 Interview W. Stertzenbach, 13 en 14 december 2002.

15 Ibidem.

16 Walter Laqueur, *Die deutsche Jugendbewegung*, 13-18.

Beroep: gevangene

Na 1918 ontstonden er jeugdbonden uit alle geledingen van de Duitse samenleving. Vanuit de joodse gemeenschap werd in 1916 de *Deutsch-jüdischer Wanderbund 'Kameraden'* opgericht. Een deel van de leden was 'gevlucht' uit jeugdgroepen zoals de padvindersorganisaties en *Der Wandervogel*, omdat de leden van deze groepen, met name tijdens de oorlog, een vijandige houding aannamen tegenover hun joodse groepsgenoten. De joodse jeugdbeweging verspreidde zich snel over heel Duitsland. De 35 afdelingen met gemiddeld 3000 leden in 1920 waren een jaar later uitgegroeid tot 75 afdelingen. Aanvankelijk hield de joodse jeugd binnen de *Kameraden* zich bezig met recreatieve activiteiten in de sfeer van de Duitse romantiek, zoals dit ook bij *Der Wandervogel* gebruikelijk was. Vanaf het begin van de jaren twintig ontstonden er binnen de bond twee stromingen: de 'joodse' en de 'Duitse' groep. Onder leiding van Franz Rosenzweig wilde de 'joodse' groep de culturele en religieuze eigenschappen van het jodendom benadrukken, terwijl de 'Duitse' groep haar joodse wortels weliswaar niet wilde ontkennen, maar betrokkenheid bij de Duitse cultuur en deelname aan gemeenschappelijke doelen van de Duitse jeugdbeweging van essentieel belang vond. Tijdens de eerste nationale vergadering van de *Kameraden*, de *Bundestag* in juli 1921, leek het joodse element de overhand te hebben. Voor afsluiting van de vergadering werd er in een resolutie vastgelegd dat de *Kameraden* het als haar taak zag een nieuw type 'Duitse Jood' voort te brengen. In de daaropvolgende jaren zou deze definitie te vaag blijken voor een gemeenschappelijke realisering van deze 'nieuwe' jood; de scheiding van geesten bleef bestaan. In tegenstelling tot de zionistische beweging, wier jeugd zich verzamelde in de zionistische jeugdbeweging *Blau-Weiss*, zagen de *Kameraden* geen heil in het creëren van een nieuw joods vaderland in Palestina. Dit veranderde in de loop der jaren. Ook binnen de bond verzamelden zich langzamerhand leden die vanuit socialistische idealen de oprichting van een joodse staat ondersteunden en zich vanuit die beginselen verwant voelden met de zionistische beweging. Tot 1932 bleven deze verschillende denkwijzen binnen de organisatie functioneren, maar in 1932 viel de bond uiteen in

Kinderjaren en jeugd

verschillende facties.¹⁷

Voor zover bekend maakte Werner deel uit van de groep die het recreatieve met het romantische verenigde. Het volgen van cursussen over de joodse cultuur trok hem niet aan. Hoewel hij een joodse lagere school had bezocht, werd er van huis uit weinig aandacht besteed aan het jodendom. De niet-joodse middelbare school stimuleerde de nieuwsgierigheid naar joodse bronnen evenmin. Hier heerste een typisch Pruisisch-Duitse mentaliteit van orde en tucht, benadrukt door het dragen van schooluniformen. De antizionistische houding in de beginjaren van de *Kameraden* was voor de familie Stertzenbach wel van belang. Ze voelde zich te veel Duits om op zoek te gaan naar een nieuw vaderland.¹⁸

Revolutionaire ontwikkelingen tijdens de Weimarer Republiek

Na de Eerste Wereldoorlog brak er in Duitsland een periode van politieke en maatschappelijke onrust aan.

De oorlog had een einde gemaakt aan het Tweede Duitse Keizerrijk, dat zich door militaire overwinningen in Europa had laten gelden.¹⁹ Het symbool van eenheid en militaire macht, keizer Wilhelm II, was naar Nederland gevlucht en van eenheid was nu geen sprake meer. Op 9 november 1918 riep Philipp Scheidemann vanaf het balkon van de Rijksdag in Berlijn namens de sociaal-democraten de *Deutsche Republik* uit. Eveneens vanuit Berlijn kondigde twee uur later de communist Karl Liebknecht, woordvoerder van een links-radicalistische groepering, de *Spartakusbund*, op het balkon van het door marxisten bezette paleis van de voormalige keizer, de geboorte van de *freie sozialistische Republik Deutschland* aan. De ‘winnaar’ leek de *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD), die, ondersteund door de strijdkrachten, de democratische Weimar Republiek vestigde met Friedrich Ebert als kanselier.²⁰ Enkele maanden daarna werden bij ongeregelheden tussen het leger

¹⁷ Paul Mendes-Flohr, ‘Rosenzweig and the Kameraden: a Non-Zionist alliance’, *Journal of Contemporary History*, 26 (1991) 387-396.

¹⁸ Interview W. Stertzenbach, 13 en 14 december 2002.

¹⁹ J. P. McKay, B. D. Hill, J. Buckler ed., *A History of western society*, 831-834.

²⁰ H.A. Winkler, *Weimar 1918-1933*, 32-34.

Beroep: gevangene

en de communistische Spartakisten de leiders van de *Spartakusbund*, Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg, door het leger gearresteerd en vervolgens geliquideerd.²¹

De wrijvingen tussen deze twee stromingen, de sociaal-democraten en de communisten, zouden gedurende het gehele bestaan van de republiek van Weimar een rol blijven spelen. Hoewel beide streefden naar een economische orde volgens de leer van de Duitse politicus en ideoloog Karl Marx, waarin de tegenstellingen tussen bezittende en niet bezittende klasse zouden verdwijnen, volgden ze verschillende wegen om hun doel te bereiken. De sociaal-democraten beoogden het socialisme door te voeren door middel van geleidelijkheid; ze identificeerden zich met de Duitse staat en wilden vanuit de bestaande kapitalistische orde van vrije marktwerking correcties doorvoeren voor het bereiken van een gelijke verdeling van bezit en macht. Onder hun kiezers bevonden zich de middenstand en de meer draagkrachtige werknemers. De communisten daarentegen stonden een revolutionaire, gewelddadige omwenteling van het bestaande gezag voor. Ze wilden een staatssocialisme, waar het particulier initiatief onder staatstoezicht stond, naar het voorbeeld van de Sovjet-Unie; er zou een socialistisch Sovjetduitsland moeten ontstaan. Zij waren derhalve tegen de sociaal-democratische instelling van de republiek. De communisten vertegenwoordigden vooral de arbeiders met het laagste inkomen en de langdurig werklozen.²² Door een buitenlandse staatsvorm als ideaal voor te stellen, bestond het gevaar van vervreemding tussen communisten en het deel van de Duitse bevolking, voor hetwelk met name door de nederlaag van de Eerste Wereldoorlog, de ontwikkeling van een nationaal gevoel van wezenlijk belang was. Het beleid van de in 1919 opgerichte, uit de *Spartakusbund* ontstane *Kommunistische Partei Deutschlands* (KPD) zou deze vervreemding alleen maar versterken. Deze partij kwam in de loop van de jaren twintig en in het begin van de jaren dertig steeds meer onder invloed te staan van het *Executief Comité*

²¹ Alex de Jonge, *Kroniek van de Weimar Republiek* (Utrecht/Antwerpen 1980) 55.

²² H.A. Winkler, *Weimar 1918-1933*, 595.

Kinderjaren en jeugd

van de *Kommunistische Internationale* (EKKI) in Moskou, het uitvoerend orgaan van de *Kommunistische Internationale* (Komintern). Laatstgenoemde instelling was een overkoepelend orgaan van communistische partijen in de hele wereld. Het EKKI eiste van de nationale secties een internationaal georiënteerde partijdiscipline.²³

Een derde stroming in de nieuwe republiek, de rechtse conservatieven, hunkerden naar de normen en waarden van het Wilhelminische keizerrijk, waarbij een gevoel van nationale identiteit, verankerd in historische wortels, van fundamenteel belang was. Zij vonden elkaar in de *Deutschnationale Volkspartei* (DNVP) die zich uitsprak voor een parlementaire regeringsvorm. De DNVP wilde elke staatsvorm ondersteunen waarin orde en recht heerste. Haar grootste aanhang bevond zich onder het protestantse deel van de bevolking in het Pruisische gebied. Onder hun leden waren grootgrondbezitters, eigenaren van de zware industrie, koningsgezinde academici, boeren, kleine ondernemers en werknemers.²⁴

De rechts-conservatieven zouden de voedingsbodem worden van de rechts-extremistische *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP) die onder leiding van Adolf Hitler uitgroeide tot een dictatoriale macht. Het begrip nationaal-socialisme was oorspronkelijk door de sociaal-liberale politicus Friedrich Neumann gebruikt voor een democratisch-sociale hervorming. De NSDAP hanteerde deze benaming voor het streven naar een totalitaire macht. De binnenlandse klassenstrijd, volgens Hitler de oorzaak van alle problemen, moest worden getransformeerd in een vereniging van het Duitse volk, dat als een militante eenheid naar buiten zou treden. Voor Hitler was deze volkseenheid een voorwaarde voor de oplossing van de economische en sociale problemen in Duitsland. Het volk zou alleen bestaan uit het Arische ras: het volk als een lichaam met hetzelfde bloed en dezelfde historische wortels met de Duitse grond. De karaktertrekken van deze gesloten gemeenschap moesten bestaan uit krijgshaftigheid, eenheid, trouw en gehoorzaamheid aan

²³ Hermann Weber, *Kommunismus in Deutschland 1918-1945*, 46.

²⁴ H.A. Winkler, *Weimar 1918-1933*, 62.

Beroep: gevangene

de van boven opgelegde rangorde met aan het hoofd één leider. Door middel van de innerlijke eenheid van het superieure Arische ras en zijn expansieve houding naar buiten, zouden alle niet-ariërs in binnen- en buitenland in een Grootduits eenheidsrijk het machtige Duitse rijk uit het verleden herkennen. Het bereiken van deze status zou tevens een genoegdoening zijn voor de vernedering die Duitsland was aangedaan door de eis van andere landen na de Eerste Wereldoorlog herstelbetalingen te doen.²⁵ Vanuit deze benadering was het niet moeilijk alle niet-ariërs als een vijand te zien. Door het in Duitsland groeiende antisemitisme ontstond met behulp van Hitlers persoonlijke gevoelens een beeld van de joden als ergste vijanden van het Arische volk en de schuldigen van alle ellende in Duitsland.

Een andere partij van betekenis was de katholieke *Zentrumspartei*, bestaande uit verschillende maatschappelijke groeperingen, waarvan de linksgeoriënteerde katholieke arbeidersbeweging een belangrijk onderdeel was. Niettemin zorgde de brede maatschappelijke herkomst van de kiezers voor een politieke vaagheid, waardoor zij bij uitstek een middenpartij was. De partij huldigde de democratische beginselen. Gezien het gebruik van religieuze argumenten door partijleden van de *Zentrumspartei* in parlementaire en buitenparlementaire discussies over abortus, voorbehoedsmiddelen en echtscheiding, bestond er in kringen van linkse intellectuelen twijfel over het democratische gehalte van deze partij. Ook de pogingen van de *Zentrumspartei* om op alle scholen weer godsdienstonderwijs in te voeren, zagen zij als een aanval op de democratische Republiek van Weimar. De leiding van de *Zentrumspartei* sprak zich duidelijk uit tegen het antisemitisme.²⁶ De *Zentrumspartei* in Beieren scheidde zich in 1918 af van de moederpartij, omdat ze bij deze partij te veel invloed van links vreesde. Als *Bayerische Volkspartei* (BVP) opereerde ze

25 Karl Dietrich Bracher, 'Ineenstorting Versailles en Tweede Wereldoorlog' in: Golo Mann e.a., Universele wereldgeschiedenis, deel 9, De twintigste eeuw (Den Haag 1974) 385-386.

26 Willem Melching *Republikaner ohne Republik*, proefschrift (Amsterdam 1988) 168-169. In dit proefschrift gaat Melching uit van commentaren, opinies en polemieken van vooraanstaande linkse intellectuelen, die verschenen in *Die Weltbühne*. *Wochenschrift für Politik-Kunst-Wirtschaft*, een gerespecteerd tijdschrift binnen de Duitse linkse weekbladpers. Dit weekblad verscheen tussen april 1918 en maart 1933. Uwe Mazura, *Zentrumspartei und judenfrage 1870/71-1933* (Mainz 1994) 58-59.

Kinderjaren en jeugd

vanuit katholieke fundamenteën als rechts-conservatieve partij, met een politiek die gericht was op terugkeer naar de federatieve structuren ten tijde van Bismarck.²⁷

De liberalen waren vertegenwoordigd door twee partijen: de *Deutsche Demokratische Partei* (DDP) en de *Deutsche Volkspartei* (DVP). De DDP propageerde een republikeinse staatsvorm en democratische vernieuwing. Onder de oprichters van de partij bevonden zich voornamelijk journalisten en professoren. Ze was de partij van de joodse liberale burgers. De DVP hield in vergelijking met de DDP sterker vast aan nationale betrokkenheid en aandacht voor de situatie van landbouwbedrijven. Deze partij was voor herinvoering van het keizerschap maar wilde ook met iedere andere staatsvorm meewerken. Beide partijen richtten zich voornamelijk op intellectuelen, zelfstandige ondernemers en middenstanders.²⁸

De strijd om de macht tussen linkse en rechtse groeperingen kwam tot uiting in putschen, revoluties en bloedige demonstraties. Als directe aanval van rechts op het nieuwe democratische bestel kan de *Kapp-Putsch* van 14 maart 1920 worden gezien. Wolfgang Kapp, een Pruisische politicus en oprichter van de conservatief-chauvinistische *Vaterlandspartei*, wilde de regering ten val brengen. Daarvoor zocht hij contact met bevelhebbers van legereenheden, die zich na de beëindiging van de Eerste Wereldoorlog door de Duitse sociaal-democratische regering aan de kant gezet voelden. Kapp vond gehoor bij de brigades van vrijwilligers, bekend onder de naam *Freikorps*. De bevelhebber van het *Freikorps* te Berlijn, generaal von Lüttwitz, en kapitein Ehrhardt, de commandant van een andere brigade van het *Freikorps*, de Tweede-Marinebrigade, weigerden hun brigades te ontbinden en zagen het als een verdediging van hun eer om Kapp te steunen bij een aanval op de regeringsgebouwen. Onder het zingen van de woorden: “Hakenkreuz am Stahlhelm, schwarz weiss rotes

²⁷ Martin Vogt, 'Parteien in der Weimarer Republik' in: K.D. Bracher, M. Funke, H.A. Jacobsen ed., *Die Weimarer Republik, 1918-1933* (Düsseldorf 1987) 141.

²⁸ H.A. Winkler, *Weimar 1918-1933*, 62-64.

Beroep: gevangene

Band, die Brigade Ehrhardt werden wir genannt”, trok de Brigade Ehrhardt Berlijn binnen en bezette de gebouwen van de Rijksdag. Kapp nam de macht over en trof enkele maatregelen waarvan hij dacht een deel van de bevolking een plezier te doen. Zo gaf hij opdracht tot inbeslagname van alle meel voor het bakken van matses voor het joodse paasfeest. Een dergelijke antisemitische daad bleek niet doorslaggevend voor succes. Na zes dagen regeren was de steun aan de machtsovername aanzienlijk verminderd. In Berlijn en in het Ruhrgebied braken stakingen uit. Kapp besloot af te treden en vertrok naar Zweden. De naar Stuttgart uitgeweken regering onder leiding van de sociaal-democraat Friedrich Ebert keerde terug naar Berlijn.²⁹

Als reactie op de *Kapp-Putsch* volgde een opstand in het Ruhrgebied. Er werd een algemene staking uitgeroepen, ondersteund door de socialistische vakbonden. Een revolutionair leger van arbeiders, de ‘Roden’, bezette een aantal steden in het Ruhrgebied. Met name Essen was een bolwerk van rode revolutionairen. Op 7 april 1920 vielen *Reichswehr* en *Freikorps* tenslotte de ‘Roden’ in Essen aan en richtten daar een bloedbad aan. De ‘Roden’ maakten als niet-geoeffende strijdmacht zonder voldoende materiaal nauwelijks kans op een overwinning.³⁰ Als elfjarige jongen maakte Werner de gevechten in Essen als toeschouwer mee. In de buurt van zijn woning aan de Viehoferstrasse verzamelden zich bij het abattoir en de watertoren de revolutionaire, geüniformeerde arbeiders. Het was een chaotische toestand; mensen liepen door de straten, luid roepend: “Nieder mit Kapp-Lüttwitz”.³¹

De situatie werd er voor de Duitse bevolking na de wapenstilstand in 1918 niet beter op. De geallieerden eisten van Duitsland herstelbetalingen voor de aan hen toegebrachte schade tijdens de oorlog, een zware last voor een land dat na de oorlog wilde werken aan zijn wederopbouw. Omdat Duitsland in de ogen van de geallieerden onvoldoende voldeed aan

29 A. de Jonge, *Kroniek van de Weimar Republiek*, 73-84. Direct na de Eerste Wereldoorlog was in Duitsland de swastika (het hakenkruis) onder meer in gebruik bij enkele Vrijkorpsen. Na de machtsovername door Hitler werd het hakenkruis het symbool van het nationaal-socialisme.

30 A. de Jonge, *Kroniek van de Weimar Republiek*, 85-87.

31 interview W. Stertzenbach, 13 en 14 december 2002.

Kinderjaren en jeugd

de verplichting tot herstelbetalingen, namen de Fransen het beheer van de kolenmijnen en de staalfabrieken over om de producten van deze taken van industrie in beslag te nemen en naar eigen land te vervoeren. De bevolking in het Ruhrgebied zag de treinen met 'Ententekohlen' (kolen voor de geallieerden) met verbittering richting Frankrijk verdwijnen.³² De Franse militairen maakten zich nog minder geliefd door zich ten opzichte van de Duitse bevolking te gedragen als de arrogante overwinnaar. Werner herinnerde zich de straatbeelden van Duitse inwoners van Essen die bij een ontmoeting met Franse militairen gedwongen werden om hun hoed af te nemen of op het trottoir voor hen moesten uitwijken.³³ Aanslagen en daden van sabotage waren het antwoord van de bevolking. In politierapporten wordt melding gemaakt van vondsten van springladingen in door Fransen gebruikte gebouwen en van een ontploffing in de buurt van een spoortunnel aan de Klausiusstrasse in Essen met beschadigingen aan de nabijgelegen huizen.³⁴ Op zondag 31 maart 1923 vond er in Essen een betoging bij de Krupp-fabrieken plaats. Franse soldaten kregen opdracht een einde te maken aan deze betoging. Een officier gaf het bevel op de menigte te schieten, waardoor er vijftien doden vielen.³⁵

De toetreding van Duitsland tot de Volkenbond in 1926 gaf hoop op een einde van de geallieerde bezetting in Duitsland. Een jaar later verdween de geallieerde controle op de Duitse bewapening en in 1929 aanvaardde Duitsland het Young-plan, een soepele betalingsregeling van de oorlogsschade aan de geallieerden, waardoor in 1930 de bezetting van het Rijnland werd beëindigd.

32 A. de Jonge, *Kroniek van de Weimar Republiek*, 92.

33 Interview W. Stertzach, 13 en 14 december 2002.

34 Politierapporten over sabotagepleging, 8-8-1923 en 9-8-1923, HStA, Reg.Düsseldorf, d.16573.

35 A. de Jonge, *Kroniek van de Weimar Republiek*, 104.

BEROEP: GEVANGENE

DE LOTGEVALLEN VAN DE DUITSE JOOD EN COMMUNIST WERNER STERTZENBACH IN DE JAREN 1909 TOT 1945.

Als zoon van joodse ouders woonde Werner Stertzenbach vanaf zijn geboorte in 1909 in het Duitse Ruhrgebied. Hij groeide op in een tijd van oorlog en revolutie. Als kind werd hij letterlijk geconfronteerd met de strijd om het bestaan. Werner beschouwde Duitsland als zijn vaderland en bemerkte in de jaren twintig van de vorige eeuw met angst en woede dat de invloed van het nationaalsocialisme in zijn land toenam.

De overheersing door het nazibewind dwong hem in 1933 te vluchten naar Nederland, alwaar hij hoopte in vrijheid te kunnen leven. Niets bleek minder waar. Hem wachtten slechts kampen, gevangenschap, een leven in de illegaliteit en in het verzet. Niettemin kon hij op 5 mei 1945 in Amsterdam de bevrijding van de Duitse overheersing vieren. De rode draad in deze levensbeschrijving is de vraag hoe Werner als Duitse jood, die ook nog communist was, het naziregime kon overleven.

Het verhaal in dit boek behandelt slechts een deel van het leven van Werner Stertzenbach, maar wel een deel waarin de gevolgen van een bewind waar het superioriteitsgevoel van het eigen ras, eliminering van de zwakkeren en verheerlijking van één leider een grote rol speelden. Deze kenmerken steken steeds weer in de geschiedenis de kop op. Daarom is het van belang levensverhalen zoals deze te blijven lezen en na te denken over de gevolgen wanneer deze kenmerken een leidende rol in de samenleving gaan spelen.

Copyright © 2012, 2017 Sophie Molema
www.uitgeverijdeduivelsberg.nl

ISBN 9789491018176

9 789491 018176